

кіргізбес бұрын оны да екі оттың ортасынан өткізіп, отпен аластайды. Аластау рәсімінен кейін ондай адам жамандық жасай алмайды деп саналған. Егер елші жанып жатқан екі алаудың ортасынан өтуге қарсылық етіп қасарысса, онда оның сынақтан өтпегені. Мұндай жағдайда арам ниетті адам деп танып, оны өлтіріп жіберуі де әбден мүмкін. XIII ғасырда орыс князі Михаил Алтын Орда әміршісі Бату ханның ордасына кірер алдында аластау рәсімін орындаудан бас тартып, сол үшін өлімге кесілген. Міне, бұл жерден біздің қазіргі таңда да қолданып жүрген салт-дәстүріміздің қайдан пайда болғанын және оның астарында жатқан терең мағынасын байқаймыз. Мифтердің біздің өмірімізге әсер етуі міне сонда. Тарихынсыз, әдебиетінсіз ұлт, халық болмайды. Тарихымыз бен әдебиетімізді дәріптеу, біздің кемел болашағымыздың кілті.

Жалпы, тек қазақ халқы емес, гректерде Гелиос, ежелгі римдерде Аполлон, ежелгі парсы, ежелгі үнді танымында Митра, египеттіктерде Ра, славяндықтарда Яр немесе Ярило, жапондарда Аматаэрасу секілді күнтекте құдайлардың болуы «көшпелі сюжеттердің» қай халықта да, біртекті, бірізді танымның болғандығын дәлелдейді. Бұдан көретініміз, Күннің «елшілері» — күнтекте кейіпкерлер. Жоғарыда аталған Күн құдайлары, күнтекте құдайлар деп есептелген бейнелердің денінің астарында Күнге бағынушылық сарынының жатқанын байқауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словестность. Антология. Под ред. проф. В.П.Нерознака. М., 1997.
2. Банзаров Д. Собрание сочинений. Издательство Академии наук СССР, 1955 - 373 б.
3. Каскабасов С. Казахская волшебная сказка/ - Алма-Ата : 1969. – 225 б.
4. Мыңжанұлы Н. Қазақтың мифтік аңыздары. – Үрімжі, 1996. – 159 б.
5. Этнографическое обозрение. 1890. №4.
6. Цэрэнсодном Д. Монгол ардын домог улгэр. 1989г. - Улаан-Баатор.
7. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы// жауапты ред. С. А. Қасқабасов - Алматы : Баспалар Үйі, 2009 . - 190 б.
8. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1946. — 364 с.

ӘОЖ 1751

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ДАҢҚТЫ ЖЫРАУЫ ҚОЖАБЕРГЕН

Даулетхан Құралай

Kura.505@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты

Ғылыми жетекшісі: профессоры, ф.ғ.к Байтанасова Қарлығаш Медетқызы

Қазақ хандығының құрылуы мен оның дербес мемлекет болып, алысқа айбар, жақынға сұс болып қалыптасуына елеулі үлес қосқан даңқты билеушілер мен абыз, би-шешендердің қатарында Қожаберген Толыбайсыншыұлы да бар.

«Қаратаудың басынан көш келеді, көшкен сайын бір тайлақ бос келеді» - деген зарлы әнді тыңдай бастағаннан-ақ әр қазақтың жүрегін елжіретіп, сай- сүйегімізді сырқыратар күй кешеміз. Қожаберген сол 1680-1710 жылдар аралығында ел басына күн туған нәубет заманда алты алаштың аруағын көтерген қаһарман қолбасшы, сол тарихтың тірі куәгері, оны «Елім-айлап» ұрпаққа жеткізуші жырау.

Жырау бабамыз жайлы тарихшы Ермұхан Бекмаханов, Манаш Қозыбаев сияқты ғалымдарымыз, Бұқар жырау Қалқаманұлы, Ыбырай Алтынсарин, Бауыржан Момышұлы сынды біртуар азаматтарымыз шегелеп жазған болатын.

Қожаберген жыраудың көзіндей болған «Елім-ай» тарихи дастанын жоғары бағалаған қазақтың халық қаһарманы, жазушы Бауыржан Момышұлы бабамыз: «Керей Қожаберген жыраудай бұрын-соңды өмір сүрген қазақ ақындарының бірде-біреуі қазақ жұрты жерінің көлемін, шекарасын айқындап берген емес. Ол кісінің «Елім-ай» жыры - әскери дастан! Жас бала кезімде оны әншілердің аузынан талай рет естіп едім. Шіркін, сол әскери дастан қайда бар екен?», - деп баға берген болатын.

Ұлтымыздың көрнекті ғалымы, тарих ғылымының докторы, профессор Ермұхан Бекмаханов: «Көшебе керей Қожаберген ақын Толыбайсыншыұлының «Елім-ай» дастаны – тарихи эпопеялық жыр. Әрі сол «Елім-ай» ерлік хиссасының бірінші бөлімі – 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған ірі апаттың суретін ел көзіне елестеткен бірден-бір тарихи құжат!» – деген тұжырымын айтады. Осы мазмұндас пікірлерді академик Әлкей Марғұлан, академик Ақай Нүсіпбековтер де айтқан болатын.

Ол өз заманында әділ билеуші Хан Абылайдың замандасы және қазақ елінің ең алғашқы тарихи заңды құжаттарының бірі «Жеті Жарғыны» Әз Тәуке хан мен бірігіп жүйелеген тарихи тұлға. Дала заңы «Жеті Жарғыны» жазуға атсалысуы оның қайраткерлік қасиетін айқындайды:

Әз Тәукеге қызмет қып,
Жаздым «Жеті Жарғыны».

Салыстырып талдадым,

Бергі менен арғыны, - деген жолдардан-ақ оның тек жырау ғана емес, саяси қайраткер болғанын көреміз.

Қожаберген бабамыздың әкесі Толыбай сыншы Дәуленұлы да ісі қазаққа танымал адам болған.

Ол өз заманында атақты сыншы болған. Адамды, жылқыны, құсты, итті басқа да жан-жануарларды, гауһарды, маржан тастарды, қару-жаракты тағы басқа нәрселерді сынап білген. Толыбайға сыншы деген атақты қазақ, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз, татар, ноғай халықтары берген. Оның Қарабас есімді баласы сыншылық өнерінің арқасында тұтқында отырған жерінен үш рет құтылып, аман қалған. Қожаберген бала кезінен-ақ өзіне дейінгі ақын-жырауларының өлең-жырларын, қисса-дастандарын, шығыстың жеті жұлдызы атанған шайырлары Жәми, Сағди, Фирдоуси, Низами, Рудаки, Физули, Науаи шығармаларын медреседе оқып жүргенде жаттап алған. Сонымен қатар ол ертеде өткен Рашид ад-Дин, Мырза Хайдар Дулати, Қадырғали Жалаири және өзінен аз бұрын өткен Әбілғазы баһадүр сияқты білімпаздардың қалдырған шежірелерін түгелдей оқып тауысқан.

Шығыс ғұламаларының еңбектерімен жастай сусындаған Қожаберген қазақ халқының шығу тарихын жырға қосып, «Ата-тек» деген дастанын шығарды. Бұл дастанды жазуда Қожаберген қазақ халқын Оғыз түріктерінен шығарып жазған. Түріктен тараған ел тоғыз дейді, Тартатын күй аспабы – қобыз дейді. Башқұрт пен қазақ, ноғай, қарақалпақ, Төртеуін шежірешілер Оғыз дейді.

Тарихта қазақ-қалмақ соғыстары XIV ғасырда басталып, 1771 жылға дейін созылғаны белгілі. Қожаберген – сол тарихтың тірі куәгері ретінде бізге жарты ғасырды қамтитын азаттық соғысты суреттейтін шығарманың авторы ретінде белгілі. Осындай қиын-қыстау заманда әйгілі қолбасшы, жылдар бойы қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарының әскер жасағын басқарып, ордабасы-баһадүр атанған. Батырлығымен қатар жыршылық қабілетін танытатын қазақ халқының қабырғасы қайысқан заманында мұңын тарқатып, ұлттық гимнге айналған «Елім-ай» әні бір төбе.

Ең алдымен «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» не екенін айта кеткенім жөн болар. Зерттеуші-тарихшы Мұхаметжан Тынышбаев 1723 жылғы ұлы дүрбелең кезеңді былайша суреттейді: «Қалмақтар шабуылы кезінде халық ел-жұртын тастап, жанынан, малынан, жерінен айырылып, босып кетті. Осы босқындарды «Ақтабан шұбырынды» деп атаған. Сол кезеңде халық Сырдария өзеніне беттеп ағылады. Ол өзеннің екі қанатында Алқакөл деген көл бар. Екеуі де жаудан құтылуға қолайлы жер болған. Жан ұшырып, жан сауғалап Сыр бойына құлап жығылады халық. Мұны халық «Алқакөл сұлама» дейді». М.Тынышбаевтың айтуынша, Сыр бойына қашқандар көп қырылады, ал Қаратаудан бері Ұлытауға, Торғай, Солтүстікке кеткендері көп шығынға ұшырамайды екен. Міне, осы құбылысты Қожаберген жырау өзінің дастанында бастан-аяқ суреттейді.

Жырда бабамыздың ата-тегі, үрім-бұтағынан бастап, өскен ортасы, халықтың әлеуметтік жай-күйі, ұзаққа созылған қазақ-қалмақ соғысы болған тарихи дәуірді толықтай дерлік суреттейді. «Елім-ай» дастанында тұлғатануға қатысты шежірелік – деректемелер, жер-су, ру-тайпа сияқты географиялық атаулар көп кездеседі. Жыраудың бұл көркемдік әдісі келешек ұрпаққа тарихи шындық толық жетсін деген ниеттен туындаған болса керек.

Сонымен қатар, “Елім-ай” жырында 1723 жылғы үлкен апат тек өзінің туған халқы қазаққа ғана емес, туысқан көрші Ноғай, Қарақалпақ, Қырғыз, Шалабай Башқұрттары, Сібір Татары халықтарына да кенеттен келген зор қауіп екенін ашық та дәлелді түрде баяндап өтеді. Әрине, бұл жағдайды екінің бірі біле бермеуі мүмкін.

«Елім-ай» дастанында – автор егіліп те, төгіліп те жырлайды, бірде Жоңғар империясының гүлденіп, дәуірлеп, күшею себептерін тарихи тұрғыдан жырласа, бірде бүгінгіге қайғырып, болашақты ойлап, өзінің философиялық ой-толғамдарымен орағыта жырлайды. Осы «Елім-ай» дастанын шығарғанда оның:

Жұртымнан неге аяйын өнерімді,
Жоғалтпан тірі жүріп бедерімді.
Халқымның ауыр халін баян етіп,
Бастайын «Елім-ай»деп өлеңімді.
Айтылар көптің мұңы болса жиын,
Ондайда ер сөзіне болар түйін.
Шығарған осы жырмен қоса қабат
Аталсын «Елім-ай» деп ән мен күйім, - деген сөздері де бар.

Бірақ осыған қарамай, әлі күнге дейін кейбір өнертанушыларымыз, әншілер, баспагерлер «Елім-ай» әнін «халық әні» деп айтып жүр. Кез келген халық әнінің өз авторы болады. Халық өздігінен бірлесіп ән шығармайтыны белгілі.

Жырда елдің мұң-шері ғана емес, дұшпанының табасына қалмайтын елді біріктіретін ұлттық мүдде, үш жүздің басын қосатын, шешен-билер сайлайтын, көрші елдермен жауласу үшін емес, тіл табыстыратын ұлттық идея жатыр. Бұдан бөлек «Баба тілі» дастаны, «Қойлыбай Көреген», «Ақсауыт», «Қарғыс атқан қалмақ - ай» секілді жыр-дастандарының бәрі тұмса тарихтың қойнауынан құнды деректі суырып алуға сұранып тұрған қазыналар.

Тәуелсіздік алғанға дейін Қожаберген жырау туралы мәліметтер әдебиеттердің біріне енсе, екіншісінде ұмыт қалып келді. Мәселен, Қожаберген жыраудың шығармалары 1984 жылғы «Бес ғасыр жырлайды» атты үш томдықтың бірінші томына енбей қалған екен. Оның себебі белгілі, кеңестік қазақ әдебиетінде оның азаттық күреске толы шығармашылығын насихаттау қауіпті болған. Қазіргі зерттеушілердің айтуынша, жеті бөлімнен тұратын бұл тарихи дастанның қазіргі таңда бір-ақ бөлімі қолда бар көрінеді.

Қорыта келгенде, Қожаберген Толыбайсыншыұлының қазақ тарихында, қазақ әдебиетінде өз орнын алатын уақыты жетті. Бүгінгі бейбіт күннің жастары ретінде – тарих

қойнауын аралап, ата тарихымызды саралап, ұлыларымызды даралап, баһадүр бабамыздың жырларын зерттеп кейінгі келер ұрпаққа дәріптеу перзенттік парыз деп білемін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Дауылпаз баба Қожаберген жырау. *Тарихи-танымдық жинақ*/Құраст. А. Тасболатов, Ж. Сүлейменов. – Астана.: Фолиант, 2014. – 376 б.
2. <https://martebe.kz/el-tarihyn-mytytyrma-an-n/> Ел тарихын ұмыттырмаған ән
3. *Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық.* / Құрастыр. М. Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 бет.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРТАҚ ЖЕЛІЛЕР

Джумабаева Алтынай Ерсұлтанбековна

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті студанті,

Нұр-Сұлтан қ.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к профессор Кеменгер Қайырбек Ризабекұлы

Татар ауыз әдебиеті бай әрі құндылығы мол. Татар тілінде ертегі әкият деп аталады. Сібір татарлары йомак деп атайды.

Хайуанаттар туралы ертегілер татар әдебиетінде сирек кездеседі, зерттеулер бойынша барлық ертегілердің 8 пайызын құрайды. Қазақ және татар ауыз әдебиетіндегі хайуанаттар хақындағы ертегілердің ұқсас тұсы – арыстанның образы. Татар әдебиетінде арыстан күшті жануар ретінде суреттеледі де, жауыз билеушінің образын жасайды. Қасқыр қорқақ, арамза бейнесінде келтіріліп, ертегі соңында трагедиялық тағдырмен аяқтап отырады. Басты ерекшелік – аю образы. Қазақ ертегілерінде аю образы өте сирек кездеседі. Бірінші себебі – қазақ жерінде бұл алып жануардың мекен етпеуі. Татар халқы славян халықтарымен тығыз байланыста өмір сүргендіктен аю образы әдебиеттің бойына сіңіп үлгерген. Аю да қасқыр секілді қорқау әрі ақымақ болып суреттеледі.

Татар халқы дүниеге әкелген ертегілердің бір бөлігі славян халықтарына тарап, жаңа ертегілердің тууына негіз болған. Мысалы, Поляков П.А. пікіріне сүйенсек, «Салам-Торхан» ертегісі орыс әдебиетіндегі «Козьма Скоробогатый», «Бухтан Бухтанович» ертегілерінің пайда болуына негіз болған [1, 81 б.].

Қазақ және татар әдебиетінде ұқсас ертегілер көп. Соның бірі «Қырық өтірік» ертегісі.

«Қырық өтірік» ертегісі түркі халықтары еншілеспей тұрып-ақ пайда болғанға саяды. Дәлелі – осы ертегінің көптеген түркі халықтарына ортақтығы. Образдық тұрғыдан қарасақ, бір топ халықтардың ертегісінде ортақ кейіпкер көрініс беріп отырады. Ол -Тазша бала, немесе Таз есімді жігіт. Қазақ, ноғай, татар ертегілерінде басты кейіпкер осылай аталады. Үш ертегіде де Тазша бала кедей әрі қу болып суреттеледі. Ал түрікмен және түрік ертегілеріндегі айырмашылық айтарлықтай – қырық өтірікті айтып беретін бала – хан баласы я бай баласы. Ертегі сюжеті де біршама ерекшеліктермен толысқан. Ал ұйғыр және өзбек ертегілерінде де басты кейіпкер кедей жігіт болады, алайда ертегіде оның аты айтылмай қалады. Бұл ертегілерде де сюжеттік және идеялық тұрғыда айырмашылықтар орын алады. «Қырық өтірік» ертегісі әрбір халықта әртүрлі өзгеріске ие болғанына қарамастан бастапқы түбірінен айырылмаған. Ертегінің бастапқы нұсқасының сюжеті қандай болғандығы, қай тұста өзгешеліктерге ұшырағанын дөп басып айту мүмкін емес. Ертегінің өзгеріске түсіп таралып, халық танымына сіңіп үлгеруі оның көнелігін көрсетеді. Кез-келген фольклорлық шығарманың бастапқы нұсқасы қандай